

Branko KIRIGIN -Tea KATUNARIĆ

PALAGRUŽA - CRKVA SV. MIHOVILA
IZVJEŠTAJ SA ZAŠTITNIH ISKOPAVANJA 1996.

PALAGRUŽA – CHURCH OF ST. MICHAEL
REPORT FROM RESCUE EXCAVATIONS IN 1996

UDK: 904 : 726.54 (497.5 Palagruža) "17"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. 1. 2002.

Odobreno: 30. 1. 2002.

Branko Kirigin
HR, 21000 SPLIT
Arheološki muzej
Zrinsko-Frankopanska 25
Tea Katunarić
HR, 21000 SPLIT
Dinarska 9

Rezultati arheoloških iskopavanja crkve Sv. Mihovila na Palagruži pokazuju da se radi o skromnim ostacima crkve s predvorjem iz najvjerojatnije 18. stoljeća. Radi se o pravokutnoj građevini (9 x 6,7 m) koja nema apsidu. Unutar iskopanog prostora same crkve nisu nađeni ostaci neke ranije građevine. Malobrojni pokretni arheološki nalazi potječu iz ispremiješanih slojeva. Čine ih nalazi iz prethistorije, antike, kasnoga srednjeg vijeka i oni novijega datuma. Među njima najviše je onih koji pripadaju kasnoantičkom razdoblju.

Na poticaj o. Slobodana Štambuka, hvarskoga biskupa, da se otkriju ostaci crkve Sv. Mihovila na Palagruži, i uz financijsku potporu županije Splitsko-dalmatinske, ekipa Arheološkog muzeja iz Splita obavila je zaštitna iskopavanja na prostoru gdje su se očekivali ostaci crkve. Istraživanja su obavljena u razdoblju od 19. kolovoza do 3. rujna 1996., tj. u 15 radnih dana.

Uvod

Prvi koji je u stručnoj literaturi pisao o starokršćanskim ostacima sa Palagruže, bio je Marchesetti.¹ On navodi « *La isola rimasta abitata anche dopo*

* Crteži: Zoran Podrug.

¹ MARCHESETTI 1876, 291

l'introduzione del Cristianesimo, come può vedere da una lucerna elegantissima con una croce in rilievo, contornata da venti cuori (Tav. II, Fig. 12 – ovdje sl. 1). A questa epoca si potrebbe forse riportare un'altra lapide con una croce cinta da triplice cerchio (Tav. II, Fig. 11 – ovdje sl. 1).» Marchesetti, nadalje, isto ukratko, piše i o srednjem vijeku, ali ne navodi nikakav sakralni objekt. Na drugome mjestu,² kada govori o prehistorijskim nalazima, Marchesetti spominje da su neki nađeni na dubini od 0,5 do 2 m «*in vicinanza della capella di S. Michele*». On, nadalje, ne govori ništa o ovoj crkvi, no nju vidimo na crtežu Velo Palagruže kojega je priložio svom radu (sl. 2). Richard F. Burton, koji je zajedno s Marchesettijem boravio na Palagruži, te napisao opširan prilog o tom otoku, spominje da su komiški ribari na središnjem platou sagradili crkvicu Sv. Mihovila, ali ne navodi kada je to bilo.³ Pedesetak godina kasnije o crkvisi Sv. Mihovila na Palagruži pisat će Ivo Rubić. On navodi da su postojale «*dviije crkvice Sv. Mihovila, koje su ribari sagradili na otočiću prije svjetionika. Stara crkvice, koja je kasnije, iza zgrađene nove crkvice, na visini od 61 m, služila za petroulje, te nova uređena za bogoslužje. Nikakovih natpisa ni ukrasa nije bilo ni u staroj ni u novoj crkvi, pa ne možemo da prosudimo doba njihova postanka, ali po pričanju starih ribara, one su sagrađene davno prije svjetionika. Kamenje za zgrade koliko za crkvice, toliko za svjetionik, vađeno je iz kamenoloma na otoku. Cudnovato, da je crkva posvećena Sv. Mihovilu, a ne Sv. Nikoli, patronu brodara. Svećenik iz Komiže dolazio je poneki put, da čita sv. Misu za ribare, koji su snosili i trošak.*»⁴ U poznatoj studiji o benediktincima u Hrvatskoj Ivan Ostojić⁵ navodi da za postojanje samostana na Palagruži nema dokaza, te da to i nije vjerojatno, budući da je otok malen i pust. No, pojavila su se mišljenja da je na otoku postojala starokršćanska crkva, a također i benediktinski samostan,⁶ iako od vremena Marchesettija nisu vršena nikakva iskopavanja na Palagruži, niti su se pojavili novi materijalni dokazi koji bi pobili Ostojićev zaključak. Da je neka crkva postojala u 12. stoljeću, možda bi bila i spomenuta u raznim opisima boravka pape Aleksandra III. na Palagruži 9/10. ožujka 1177.⁷ Pitanje, zašto crkva nosi ime Sv. Mihovila, čiji se kult u naše krajeve širi sa obližnjega Gargana, gdje je veliki samostan ovoga sveca, pokušao je riješiti Joško Kovačić koji navodi da je crkva dobila ime «*po nekoć benediktinskom Sv. Mihovilu iznad Komiže*».⁸

² MARCHESETTI 1876, 289

³ BURTON 1879, 179

⁴ RUBIĆ 1929, 130-131

⁵ OSTOJIC 1964, 390

⁶ FISKOVIC 1980, 236; MARDEŠIĆ 1993, 40-72; 1996

⁷ OREB 1993-4, passim

⁸ KOVAČIĆ 1997, 43

Kapelica Sv. Mihovila, koja se u lokalnoj tradiciji spominje kako je od davnina tu sagrađena, smještena po sredini otoka na visoravni zvanj Salamandrija, gdje se nalazi i nekoliko cisterni, ograđenih vrtova i ribarskih kućica (sl. 2, 3, 5-8 i 12), stradala je 17. kolovoza 1915. u Prvome svjetskom ratu, kada je sedam austrijskih torpiljarki, predvođenih razaračem Csepel, granatiralo otok pri čemu je dobro oštećen svjetionik, srušena crkva Sv. Mihovila, a otok pretvoren u plamen.⁹ Prije toga svjetioničari su u Komižu prebacili «*bogoslužne stvari crkvice*».¹⁰ Da je crkva bila donekle sačuvana i nakon granatiranja, svjedoči komiška priča o tome kako je nakon rata, odnosno 1919., za nevremena, u njoj Stipe Vitaljić, komiški ribar, zapalio vatru kako bi nešto skuhao za svoju družinu, no tom prilikom aktivirana je granata koja ga je raznijela. Prema jednoj verziji sačuvao se samo ribarev palac, a prema drugoj, koju prenose njegovi potomci, skupili su njegove ostatke u mašur i prenijeli ih u Komižu, te sahranili na groblju u Musteru.¹¹ Izgleda da je tada crkva sasvim uništena i nikad potom obnovljena, iako su komiški ribari tamo nastavili loviti, a u regati išli sve do 1936.¹² Palagruža je godine 1921. pripala Italiji, stoga Komižani, i da su htjeli, nisu mogli obnoviti crkvu. Na njezinim ruševinama Talijani su, znajući ili ne, sagradili vojnu radiotelegrafsku postaju (sl. 8 i 15).

Na Marchesettijevu crtežu (sl. 2) vide se dvije zgrade na Salamandriji, pa bi se moglo pomisliti da su to dvije spomenute crkve. Da to nisu dvije crkve, postaje jasnije iz jednog drugog Marchesettijeva crteža, koji dosad nije objavljen, a čuva se u Arhivu u Trstu (sl. 3).¹³ Lijeva zgrada je kućica u kojoj su najvjerojatnije ribari držali svoju opremu, dok je desna očito crkva. Prema Rubiću,¹⁴ stara se crkvice nalazila iza nove, to jest istočno, no njezine tragove nismo našli. Na katastarskoj, pak, karti (sl. 4), ucrtan je položaj crkve Sv. Mihovila, ali nedovoljno precizno da bi se točno odredilo njezino izvorno mjesto i njezin izgled. Fotografija načinjena 1904. na kojoj je prikazano pročelje kapele, a koju je objavio M. Kleiber¹⁵ (sl. 5) pokazuje kako crkva stilski nije stara, te da je relativno velika (barem 5 m široka i oko 4 m visoka), da ima zvonik s preslicom, skroman dekor na vrhovima pilona na fasadi, te predvorje. Fotografija ne daje mogućnost procjene koliko je crkva bila duga

⁹ RUBIĆ 1929, 132; VISKOVIĆ 1996, 55

¹⁰ RUBIĆ 1929, 132; VISKOVIĆ 1996, 52

¹¹ BOŽANIĆ 1996a, 104

¹² BOŽANIĆ 1996b

¹³ Zahvaljujemo se upravi Arhiva u Trstu koja nam je u studenome 1996. omogućila jednodnevni uvid u Marchesettijevu ostavštinu.

¹⁴ RUBIĆ 1929, 130-131

¹⁵ KLEIBER 1912, 8

ni to je li imala apsidu. Iz dokumenata s kojima raspoložemo,¹⁶ vjerojatno da je crkvu sagradio neki lokalni majstor u 18. stoljeću i da je obnovljena u 19. stoljeću. Kovačić, također, navodi kako Palagruža “*od starine pripada hvarskoj biskupiji i komiškoj župi*”, a da je u pravnom smislu pripadala hvarskoj komuni sve do početka 19. stoljeća.¹⁷ Za vrijeme austrougarske vladavine patronat nad palagruškom crkvom imala je Pomorska vlada u Trstu.¹⁸

Rubić,¹⁹ kada piše o Palagruži, navodi i jedan očit pokušaj prisvajanja. On navodi: “*Obitelj Borčić iz Komize bila je u XIX. stoljeću kupila Palagružu od nadbiskupa iz Vieste sa svim pravima ribolova. Ta je kupoprodaja bila potvrđena od mletačkog i napuljskog kralja i dužda. Original tog kupoprodajnog akta nalazi se sada u Mletačkom arhivu.*” Zbunjuje to što u 19. st. nije postojala Mletačka Republika. Ako je Rubić krivo naveo stoljeće, pa umjesto 17. ili 18. naveo 19., onda bi Borčići bili kupili Palagružu od hvarskoga biskupa, ako ju je on mogao prodati, budući da je Palagruža bila u vlasništvu hvarske komune, a ne crkve. Prema sačuvanim dokumentima hvarska komuna davala je Palagružu u zakup za sijanje žita, i to od 1644. do 1718. godine.²⁰ To je bio i razlog Kovačiću²¹ da navede: «*općinski posjed nad otokom svjedoči kako ovdje nije ranije bilo benediktinaca*». Prihod od sijanja žita na Palagruži u tim godinama vidno je varirao, a uvijek je bio mali (od 30 do 12 libara); nekad se zakupac (uvijek iz grada Hvara) nije ni mogao naći.²² Naša istraživanja su pokazala da je na sjevernoj padini Velo Palagruže moglo biti oko 7 hektara obrađive površine. Ako bi urod bio dobar, na toj površini bi se moglo dobiti oko 10 metričkih tona žita, što je dovoljno za prehranu oko osam peteročlanih obitelji (40 ljudi) godišnje.²³ Od žita se, dakle, nije mogao ostvariti neki značajniji prihod, ali je s tim količinama na Palagruži mogla opstati neka mala zajednica, te stoga nije čudno da na otoku imamo nalaze već od starijeg neolitika.²⁴ Međutim, treba navesti da nalaza iz srednjeg i mlađeg neolitika na Palagruži zasad nema, te da je ona ponovno naseljena na prijelazu iz bakrenoga u brončano doba.²⁵ Nakon toga, izgleda, ponovno je opustjela, da bi tek koncem 6. st. pr. Kr. Grci ovdje utemeljili svetište svojemu heroju Diomedu²⁶ koje se koristi

¹⁶ KOVAČIĆ 1997, 43

¹⁷ KOVAČIĆ 1997, 40-43

¹⁸ MARDEŠIĆ 1993, 137

¹⁹ RUBIĆ 1952, 143

²⁰ MARDEŠIĆ 1993, 67

²¹ KOVAČIĆ 1997, 41

²² MARDEŠIĆ 1993, 67

²³ KIRIGIN 2000, 120-122

²⁴ FORENBAHER 1999

²⁵ FORENBAHER i KAISER 1997

²⁶ KIRIGIN i ČAČE 1998

sve do u rano rimsko doba. Prema sačuvanim ostacima, Rimljani su ovdje sagradili dvije veće cisterne, imali su kupatilo, prostorije s mozaičkim podovima i oplatama od mramora,²⁷ a poznata su i dva rimska natpisa od kojih se na jednom nalaze slova TEM što se tumači da bi moglo biti od riječi *templum*, dakle hram, zatim ulomak sarkofaga (?) (sl. 1) i dio stupa, svi od kararskog mramora.²⁸

Istraživanja obavljena 1992., 1993. i 1994.,²⁹ nisu otkrila ostatke nekoga sakralnoga objekta na Palagruži, niti apsidu koju spominje Petrić (vidi niže), a ni neki pokretni predmet koji bi ukazivao na postojanje takva objekta. Doduše, otkriveno je dosta pokretnoga arheološkog materijala iz razdoblja kasne antike, ali on nema sakralna obilježja, već je to materijal koji govori o svakodnevnome životu na ovom otoku i njegovim vezama s ondašnjim svijetom.³⁰ Rimski keramički materijal otkriven na Palagruži, a kojega je proučavao J. W. Hayes, pokazuje da nakon 470.-500. godine kasnijih keramičkih nalaza nema. To potvrđuju i nalazi novca.³¹ Ranosrednjovjekovni nalazi nisu otkriveni ni prilikom nedavnih istraživanja.

Pored posjeta pape Aleksandra III., Palagruža se učestalo javlja na pomorskim kartama od početka 14. st. pa nadalje,³² što jasno upućuje na njezin izniman položaj na Jadranu. Srednjovjekovni putopisci, koji je spominju, ne navode da je na njoj crkva niti naselje³³ već samo da je ona sklonište nekom arapskom gusaru.³⁴

Prema sačuvanim dokumentima, u srednjem vijeku (počevši od 16. stoljeća) Palagruža je postala poznata kao iznimno bogato ribolovno područje kojim su upravljali Komižani, odnosno hvarska komuna. Dokumenti govore o velikom broju ribara koji se tamo zateknu, većinom kroz ljetne mjesece, kada se lovi srdela.³⁵ Spominje se gradnja kule u 17. stoljeću koja je odmah bila srušena, a potom ponovno započeta.³⁶ Vjerojatno je brojnost ribara (ponekad i oko 500) uvjetovala da se tamo sagradi crkva. Ona se spominje tek u dokumentima iz druge polovine 18. stoljeća. Početkom 19. stoljeća ribari iz

²⁷ FORENBAHER i dr. 1994, 40-45. Nalazi nisu još objavljeni u potpunosti. Izloženi su u Komiži u stalnom postavu splitskoga Arheološkog muzeja «Palagruža – otok među zvijezdama – Diomedov otok».

²⁸ MARCHESETTI 1876, 289

²⁹ KAISER i KIRIGIN 1994; FORENBAHER i dr. 1994; KIRIGIN i ČAČE 1998

³⁰ HAYES 1998a, 544, fig. 1; 1998b, 13, fig 2; KIRIGIN 1998, 429-431

³¹ KIRIGIN 1998, 430-431

³² DUPLANČIĆ 1996

³³ FORTIS 1774, 162; LEVENTAL 1989, *passim*

³⁴ LEVENTAL 1989; HORDEN i PURCELL 2000, 388

³⁵ BOŽANIĆ 1996b

³⁶ KOVAČIĆ 1997, 41

Komiže su je pošto-poto htjeli obnoviti jer su vjerovali da zbog toga što je u ruševnu stanju nema srdela, što nije bio slučaj sa susjednim otokom Svecem, gdje je crkva u dobru stanju.³⁷

Kako smo naveli, materijalnih ostataka nakon 5. st., pa sve do razvijenoga srednjeg vijeka, na Palagruži, zasad, nema.

Prostor Salamandrije - središnji plato Velo Palagruže - na kome je crkva bila sagrađena, danas je prilično devastiran, ispregrađen i zapušten, te je bez iskopavanja nemoguće ući u trag nekim ranijim srednjovjekovnim ili antičkim ostacima. Međutim, na graviri koju donosi Glörel von Mildenesee³⁸ - koju smo otkrili koncem 1994. - može se zaključiti kako je crkva bila otprilike na sredini istočnoga ruba pločnika za skupljanje kiše na Salamandriji (sl. 6), koji je i danas sačuvan. Ova gravira, pak, omogućuje utvrđivanje uže lokacije crkve. Točnost prikaza na ovoj graviri potvrđuje razglednica, očito napravljena prije I. svjetskog rata koju nam je ljubazno stavio na raspolaganje Boris Nejasmić, kolekcionar iz Splita (sl. 7). Ipak, ostalo je nepoznato koliko je crkva bila duga i je li imala apsidu. U jednom izvještaju³⁹ spomenuto je: *“Od ove ranosrednjovjekovne crkvice danas se samo prizemno nazire dio južnog i apsidalnog zida. Apsida je izgleda bila pravokutnog oblika”*.

ISKOPAVANJA

Na prostoru istočno od pločnika za skupljanje kišnice, gdje je nekoć stajala crkva Sv. Mihovila, prvo je skinut površinski sloj, a zatim je postavljena mreža od kvadrata veličine 2 x 2 m, u dužini od 16 m u smjeru sjever-jug i 12 m u smjeru istoka. Iskopavanja su obavljena unutar 28 kvadrata (oko 86 m²) označenih od istoka prema zapadu slovima C, D, E, F, G i H, a od juga prema sjeveru brojevima od 10 do 17 (sl. 8). Stratigrafske jedinice označene su brojevima, počevši od broja 1000.⁴⁰

Već pri samom skidanju ovoga površinskog sloja počeli su se nazirati dijelovi nekih zidova. Površinski sloj debljine do 5 cm sastoji se od sipke tamnosmeđe zemlje izmiješane s oštrobriđnim kamenjem, oblucima, žbukom i šutom, te ulomcima opeka, novije keramike, trbuha amfora, koje nije moguće uvijek preciznije odrediti, fresaka s plavim premazom, dvije tesere od mozaika i novijim metalnim ulomcima, primjerice čahurama pušaka tipa M 48.

³⁷ KOVAČIĆ 1997, 42

³⁸ GLOREL von MILDENESEE 1885, T. X

³⁹ PETRIĆ 1975, 172

⁴⁰ Dokumentacija i nalazi s ovih iskopavanja pohranjeni su u Arheološkom muzeju–Split.

Na površini uokolo crkve otkrivena su dva ulomka s ostacima duguljaste perforacije koji možda ukazuju da je riječ o dijelu ukrasnoga prozora na istočnoj strani crkve (**sl. 9**).

OPIS OSTATAKA CRKVE SV. MIHOVILA

Osim u jednom malom dijelu na istočnoj strani (**sl. 14**), crkva leži na živcu, a na nekim mjestima ukopana je u njega. Živac se sastoji od žučkaste tupine i slična kamena koji se mekano i lako lomi. Crkva je usmjerena u pravcu istok-zapad. Duga je 9 m, a široka 6,7 m (**sl. 8**), i nema apsidu.

Krov crkve bio je od kupa kanalica koje smo otkrili prilikom iskopavanja. Dekorativni arhitektonski ulomci crkve unutar iskopanoga dijela, nisu pronađeni kao ni pokretni nalazi, koji bi pripadali crkvi. Nađeni su samo ulomci pločnika ili fasadnih blokova, dok je u kvadrantu D-13 nađen ulomak kasnoantičke amfore i ulomak oboda zdjele koja pripada kasnoantičkoj crveno glačanoj afričkoj keramici (**sl. 17, 6**). U ostalim kvadrantima nađeno je nekoliko novijih keramičkih ulomaka, devetnaest ulomaka fresaka s pretežno plavim premazom, siva kockica mozaika i ulomci novog stakla i metala.

Ostaci zidova crkve prokopani su s južne i s istočne strane na pet mjesta, kako bi kroz te usjeke prošla gromobrankska bakrena žica talijanskoga vojnog objekta (**sl. 14**). Uz zapadni zid, u unutrašnjosti crkve, prokopan je u živcu kanal dubine oko 50 cm i isto toliko širine, uništio je i početak južnoga crkvenoga zida. Do njega, a prema oltaru crkve, uzak je polukružni kanal usječen u živac kroz koji je, također, prošla spomenuta gromobrankska žica (**sl. 8**).

Prema vidljivim ostacima živca, unutrašnjost crkve je poravnana, a udubine su nasute slojem kamenja, smeđom zemljom i oblucima. Taj sloj je debljine oko 15 cm (s. j. 1070) i njime se dobila ravna površina na koju je naliven sloj žbuke koji je primio pločnik crkvenoga poda. Pločnik *in situ* nismo otkrili, ali ostaci žbuke, na nekoliko mjesta, ukazuju da je on postojao i da se on vadio nakon što je crkva bila srušena. U unutrašnjosti crkve nalazi se četvrtasta građevina od željeza i betona, veličine oko 2,5 x 2,5 m (**sl. 8**). Radi se o vojnoj radiotelegrafskoj postaji nastaloj za vrijeme talijanske okupacije Palagruže (1921.- 1943.).

Temeljna stopa crkve prosječno je široka 75 cm, a sastavljena je od žbuke sa sitnim kamenjem, debljine oko 20 cm. Na samoj površini temelja ponegdje se vidi kako su polagane kupe i neke tanje opeke. Na ovu podlogu stavljeni su veći i teški kameni blokovi lokalnoga podrijetla, sivosmeđe boje, ovlaš priklesani. Redani su u dva reda, a između njih ubacivali bi se oni sitniji pomiješani sa žbukom žučkaste boje sa ulomcima sitna kamenja i pokojim sitnim oblucima. Na nekoliko mjesta vide se tragovi čvršće sive žbuke, bez

primjesa, na koju su postavljeni kameni blokovi prvoga reda crkvenih zidova. Žbuka iz unutrašnjosti crkve je bez primjesa i bijeložućkaste je boje, što se osobito dobro vidi na sjeverozapadnom uglu. Na nju je nanošena boja koju ponegdje imamo sačuvanu u tri sloja: svjetloplava, bjeličasta i siva (**sl. 13**). Ulomci ovakve žbuke nalaženi su kako unutar crkve tako i u njezinu širem arealu. Sjeverozapadni, sjeveroistočni i jugoistočni ugao crkve širi su od temelja crkvenih zidova za oko 15-20 cm (**sl. 14**).

Vanjski red blokova crkve nije sačuvan već se njihovi tragovi naziru u žbuci temelja (**sl. 14**). Unutarnji zidovi crkve sačuvani su samo u visini jednoga reda, i to ne svagdje.

Uz unutarnje lice istočnoga zida, i to u samome južnom dijelu, nalaze se ostaci koji, možda, ukazuju na tragove oltara (**sl. 8**, kvadrant G-13). No, da bi se utvrdilo kako se, doista, radi o oltaru, potrebno je ukloniti talijanski vojni objekt.

Zapadni zid crkve označen je brojem 2060 i proteže se kroz kvadrante C/D 12-15. Sačuvan je u visini temeljne stope, a napravljen je od neobrađena kamenja vezanoga žbukom. Po sredini vanjskoga lica ovoga zida nalaze se ostaci zidana proširenja koji upućuju da se radi o mjestu gdje je bio crkveni prag (**sl. 8**, kvadrant C13-14). Taj prag, koji ima profiliran rub, nalazi se ugrađen kao prag u zapadnu kućicu koju su sagradili Talijani, nakon što im je Palagruža pripala 1921. godine (**sl. 12, I**).

PREDVORJE CRKVE

Prema sačuvanoj fotografiji iz 1912. (**sl. 5**) vidljivo je da je crkva imala ograđeno zidano predvorje u visini od oko 1,2 m. Temelj zida predvorja možda čine blokovi s južne strane iskopani u kvadrantu C-12, u dužini od oko 1,5 m, označeni brojem 2020 (**sl. 8 i sl. 15**). Taj temelj, širok 50 cm, visok oko 30 cm, ukopan u živac, ulazi u zapadni profil, a na istoku se spaja sa jugozapadnim uglom zida crkve (2060) - **sl. 8 i 16**.

Uz sjeverno lice zida 2020, a ispod sloja 1020, nalazi se pravokutan prostor 1010, nepoznate namjene, obložen s tri strane zidićem 2030, od opeke vezane žbukom (**sl. 11**, 1010 i 2030 i **sl. 16**). Na jednoj opeci urezani su brojevi u četiri reda: 2/ 100/ 288/ 3580 (?) - **sl. 10**, što možda predstavlja zbroj nekog kontingenta. Prostor 1010 dug je 1,1 m, širok oko 35 cm i dubok oko 40 cm. Ukopan je u kamen živac. Ispunjen je šutom od rastresite smeđe zemlje s nešto sitnoga oštrobriđna kamenja i pokojim oblutkom. U sloju je bio ulomak dna amfore, četiri ulomka fresaka s plavim premazom i kremeni odbitak.

Kroz sjevernu polovicu kvadranta C-11, ispod površinskoga sloja, nalazi se kanal nepravilna oblika, širokog do 90 cm i dubine do 50 cm, koji je označen brojem 1090 (sl. 11). Taj kanal prolazi i kroz kvadrante C i D-12, gdje je probio južni zid crkve, te kroz kvadrante D-13 i 14, i manjim dijelom kroz E-14 da bi se zaustavio na unutrašnjem licu sjevernoga zida crkve (sl. 8). Ispuna kanala je šut od tamnosmeđe zemlje pomiješane sa žbukom, velikim oštrobriđnim kamenjem i oblucima. U sloju su pronađeni ulomci opeke, ulomak antičkoga kuhinjskog posuđa, te dva ulomka trbuha narebrenih kasnoantičkih amfora, šest ulomaka fresaka s plavim i bijelim premazom, životinjske kosti, školjke i ulomci recentnog željeza i drugog materijala.

U južnome dijelu kvadranta C-12 otkopan je sloj 1090, koji zahvaća i manji dio kvadranta C-11. Sloj se nalazio odmah ispod površine. Debljina mu je 10-ak cm i ležao je na kamenu živcu. Sastoji se od laporaste zemlje pomiješane s kamenjem. U njemu je pronađena životinjska kost, poljski puž i tri ulomka amfora od kojih je jedan ulomak grla amfore trokutasta oboda iz kasnoantičkoga perioda (sl. 17, 1).

Sjeverno od zida 2020, a zapadno od zida 2060 (pročelje crkve), u kvadrantima C 12-14, i u južnome dijelu C-15, otkopan je sloj 1020. To je sloj šuta od smeđe zemlje pomiješane s oštrobriđnim kamenjem. Debljina mu je do 25 cm i leži na kamenu živcu, osim u kvadrantu C-12, gdje se nalazi iznad stratigrafskih jedinica 1010 i 2030, te u kvadrantu C-14 iznad stratigrafskih jedinica 1050 i 2040. U sloju je otkopano sedam ulomaka trbuha amfora, sedam ulomaka trbuha kuhinjskoga antičkog posuđa, dva ulomka opeke, ulomci novijega stakla i metala, pet ulomaka fresaka s bijelim i plavim premazom, dva kamena ulomka zaobljena ruba praga, životinjske kosti, jedan ljudski (?) *caput humerus* te morske školjke.

Uz sjeverni rub sonde C-14 nalazi se manja pravokutna obzidana jama 1050, dužine 60 cm, širine od oko 45 cm i dubine od oko 40 cm (sl. 8). Jama je ukopana u živac. Obzidana je opekama i kamenim pločama. Obloga jame označena je brojem 2040. Jama je obložena s južne, s istočne i sa zapadne strane. Sjeverna strana jame najvjerojatnije se nalazila uz sjeverni zid predvorja crkve koji nije sačuvan. Ispuna joj je šut od smeđe sipke zemlje u kojem su iskopana dva ulomka trbuha kasnoantičkih amfora, tri ulomka opeka, dva ulomka rimskih tegula, trinaest ulomaka fresaka s plavim premazom i ulomci recentnog stakla i metala.

Namjena ovih dvaju obzidanih prostora (1010 i 1050) nije jasna.

Sjeverno od sloja 1020, po sredini kvadranta C-15, proteže se zid 2050, od sjeverozapadnoga ugla crkvenoga zida 2060 do zapadnoga profila kvadranta (sl. 8). Zid je otkopan u dužini od 1,36 m. Širina mu je 35 cm, a visina 15 cm. Napravljen je od neobrađena kamenja vezanoga žbukom, ali u drugoj tehnici, te ne može biti dio zida predvorja.

Da bi se točno utvrdilo ima li još ostataka predvorja, trebat će iskopati kvadrante A12-15 i B12-15.

NALAZI IZVAN GABARITA CRKVE

Kvadranti C10-11 (sl. 8)

Ispod površinskoga sloja u kvadrantu C-10 i južnoj polovici kvadranta C-11 otkopan je sloj šuta 2090 svjetlosivosmede sipke zemlje pomiješane s krupnim kamenjem. Prosječna debljina sloja je 25 cm koja u sjeverozapadnom uglu kvadranta C-10 doseže i do 40 cm. U sloju su otkopana dva ulomka novije keramike, dva ulomka antičkoga kuhinjskog posuđa, jedan ulomak trbuha kasnoantičke amfore, dva ulomka rimskih tegula, kremen i odbitak i tri ulomka novijega stakla.

Na istoj površini, ispod sloja 2090, otkopan je sloj 3000. Sastav sloja sličan je prethodnome, ali sadržava više sitnijega kamenja i žbuke. U sloju su pronađena tri ulomka antičkoga kuhinjskog posuđa, dva ulomka kasnoantičkih amfora, ulomak rimske tegule, šest sivih i dvadeset pet bijelih kamenih mozaičkih tesera, te željezan čavao.

Pri dnu sloja, u kvadrantu C-10, na oko 24 centimetra dubine, pojavio se zid (stratigrafska jedinica) 3015 (sl. 8 i 11) od neobrađena kamenja, povezan žbukom. Zid se pruža od istoka prema zapadu i ulazi u zapadni profil kvadranta. Širina mu je 102 cm, a visina 30 cm s južne i 60 cm sa sjeverne strane. Zid leži na živcu. Ispod sloja 3000, a južno i jugoistočno od zida 3015, u kvadrantu C-10, i u jugoistočnoj četvrtini kvadranta C-11, otkopan je sloj 3020, debljine do 15 cm, a sjeverno od zida 3015, i u jugozapadnoj četvrtini kvadranta C-11, sloj 3010 (sl. 11). Slojevi su slični i po sastavu i po materijalu sloju 3000. U njima je pronađeno osam ulomaka novije keramike, četrnaest ulomaka antičkoga kuhinjskog posuđa, osam ulomaka antikih opeka, ulomak freske s bijelim premazom, sedamnaest sivih i trideset šest bijelih tesera mozaika te dva crvenkasta kremena odbitka.

Kako je zid 3050 otkopan samo u dužini od oko 1,8 m, te uz istočni dio sačuvan samo u najnižoj niveleti građenoj na živcu, teško je bilo što reći osim da pripada nekom većem objektu (kasnoantičkoj fortifikaciji?)⁴¹ i da je drugačije gradnje od zida crkve. Sloj do zida 3010 ispuna je jame za gašenje vapna. U njoj je nađeno tesera mozaika i kasnoantičke keramike.

Kvadranti C16-17 (sl. 8)

Sjeverno od zida 2050, kroz kvadrante C-15 i 16 ispod površine, a iznad kamena živca, proteže se sloj 1060. Isti taj sloj zabilježen je i u kvadrantima D, E, F, G, H-15 sjeverno i sjeverozapadno od sjevernoga crkvenoga zida označenog

⁴¹ Početkom mjeseca rujna 2002. istraženi su kvadranti A10 i 9 i B10 i 9, u kojima su otkriveni ostaci ugla ovoga zida i ulomci rimske keramike. Rezultati će biti objavljeni na drugome mjestu.

brojem 2070. To je sloj šuta, sivosmeđe zemlje s oštrobriđnim kamenjem u kojemu je pronađeno dvanaest novijih keramičkih ulomaka, tri ulomka antičkoga kuhinjskog posuđa, tri ulomka kasnoantičkih amfora, dvanaest ulomaka fresaka s plavim premazom i jedna s bijelim, dvije životinjske kosti od kojih je jedna falanga i nekoliko ulomaka novijega stakla i metala.

Sjeverno od sloja 1060, u kvadrantu C-17, nalazi se jarak 1040 (sl. 11) po cijeloj širini kvadranta u širini od 70 cm. Dubok je 1,35 m i prokopan do živca. Ispuna jarka je šut i oštrobriđno kamenje. Pronađena su četiri ulomka kasnoantičkih amfora, tri ulomka antičkoga kuhinjskog posuđa, ulomak novije keramike, mali ulomak profilirane žbuke ili sedre i oštećeni poklopci amfore (sl. 17, 2). Moguće je da ovaj jarak predstavlja vojni rov recentna datuma. Pronađen je i ulomak trbuha gnathia posude (sl. 17, 7).

Sjeverno od sloja 1040 iskopano je pet slojeva (1030 – 1034) debljine od 10 do 25 cm. Prema nalazima i boji zemlje svi su slični i niti jedan nema homogenu grupu predmeta koji bi pripadali nekom prehistorijskom ili antičkom arheološkom sloju.

Od nalaza treba spomenuti ulomak kamene posude, tzv. *pietra ollare* (sl. 17, 3) iz sloja 1031, ulomak posude egejskoga tipa (sl. 17, 4) i ulomak dna s dijelom stijenke kamene posude tzv. *pietra ollare* (sl. 17, 5) iz sloja 1034 u kojem je, među ostalim nalazima, bilo kasnoantičkih ulomaka trbuha amfora i ulomak jezičaste brončanodobne drške (sl. 17, 8).

Uz južni rub pločnika za skupljanje kišnice otvorena su dva kvadranta V-8 i Z-8 (sl. 12). Kako su nalazi iz ovih kvadranta drugačiji od onih koji se nalaze unutar crkve i oko nje, oni će biti objavljeni u sklopu sustavnih istraživanja Salamandrije, koja su počela 2002.

ZAKLJUČAK

Istraživanja su pokazala da su otkriveni ostaci crkve iz najvjerojatnije 18. stoljeća, i to u samim temeljima koji su, također, dosta oštećeni. Ti ostaci ne leže na starijim ostacima, već na živcu. Malobrojni pokretni arheološki nalazi potječu iz ispremiješanih slojeva. Nijedan sloj nije arheološki intaktan. Uglavnom se radi o slojevima nabacana šuta. Pokretni nalazi pripadaju razdobljima prehistorije (osam ulomaka), helenizmu (jedan ulomak), ranorimskome i kasnoantičkom periodu (63 ulomka), kasnom srednjem vijeku i novijem dobu (12 ulomaka). Među njima najviše je onih koji pripadaju kasnoantičkome razdoblju: uglavnom se radi o trbusima amfora. Ipak, ti kasnoantički nalazi ne daju dokaze o postojanju starokršćanske crkve, već sve upućuje da se radi o nekom civilnome ili vojnom objektu, a možda i svjetioniku.

Najvjerojatnije je da se prije izgradnje crkve i pločnika za skupljanje kišnice na tom prostoru nalazio neki kasnoantički objekt koji je pokrio pločnik i koji je dobro oštećen pri gradnji crkvenoga predvorja.

Na temelju ostataka otkrivenih prilikom ovih iskopavanja, na temelju fotografije iz 1912. i uzimajući u obzir da je Palagruža malen i udaljen otok, crkva je dosta monumentalna i ukazuje na potrebu Komižana za ovakvom crkvom koju očito nije bilo lako ni jeftino sagraditi. U tim stoljećima znalo je ovdje u ljetnim mjesecima boraviti i oko 500 ribara. Crkva, nakon bombardiranja u I. svjetskom ratu, više nije obnavljana, iako su Komižani i dalje dolazili loviti ribu na Palagružu, a u regati sve do 1936.⁴²

NALAZI - IZBOR (sl. 17)

1. Ulomak grla amfore iz kvadranta C11-12

Ulomak grla amfore trokutasta oboda, s izrazito konično naglašenim gornjim dijelom vrata. Debljina stijenke vrata je 6 mm. Posuda je napravljena od vrlo dobro pečene gline svijetlonarančaste boje s gustom primjesom vrlo sitnih kamenčića bijele, sive, crvene i crne boje. Unutrašnja i vanjska strana površine premazana je tankim slojem nešto svjetlije gline. S obje strane vide se tragovi alatke kojom je površina posude uglačana. Ulomak se može odrediti kao dio sjevernoafričke cilindrične amfore koje su se proizvodile od kasnoga 3. st., pa do početka 6. st., a bile su široko rasprostranjene po Mediteranu. Uglavnom su služile za prijevoz ulja, ali i za riblje preradevine.⁴³

2. Ulomak poklopca iz kvadranta C-17

Poklopac je rađen na kolu s lijepo izrađenim valjkastim ispupčenjem na sredini za pridržavanje poklopca. Unutrašnjost poklopca se pravilno izdiže prema ispupčenju. Rub donjega dijela poklopca, kao i rub hvataljke, u potpunosti su oštećeni. Poklopac je kvalitetno ispečen. Glini je nadodano vrlo malo sitnijih kamenčića. Poklopac je u presjeku sive boje, dok su mu vanjska i unutrašnja površina svjetlije smeđe boje. Po površini se vide blagi tragovi uglađivanja poklopca. Tako pažljivo i dobro izrađeni poklopci svrstavaju se u helenističko i ranorimsko vrijeme.⁴⁴

3. Ulomak *pietra ollare* iz kvadranta C-17

To je ulomak trbuha posude debljine 5 mm na kojem se vide širi paralelni urezi s vanjske strane posude i gusti sitni urezi s unutrašnje strane posude,

⁴² BOŽANIĆ 1996b

⁴³ KEAY 1984, 184-212 i 309-350

⁴⁴ RILEY 1979, 319-321

nastali doradivanjem i ukrašavanjem posude na tokarskom kolu. Posuda bi se mogla vremenski odrediti u 5.-6. st.⁴⁵ Posuda je izrađena od sivobijele metamorfne stijene pogodne za obradbu. Takve stijene vadile su se u Alpama i korištene su za izradbu kamenih posuda otpornih na visoke temperature, koje su se koristile za izradbu kalupa za lijevanje metala, kao i za kuhanje i pohranu namirnica. Obično su valjkastih i koničnih oblika. Raniji primjerci obrađivani su samo nožićem, dok su kasniji primjerci, u kasnoantičko vrijeme, kada je proizvodnja posuda *pietra ollare* bila vrlo raširena, doradivani tokarenjem.⁴⁶

4. Ulomak zdjele iz kvadranta C-17

To je ulomak oboda zdjele promjera 11 cm, široko razgrnuta oboda. Unutrašnja stijenka mu je blago valovita. Na vanjskoj i unutrašnjoj površini stijenke vide se tragovi uglačavanja posude. Posuda je vrlo dobro pečena od gline koja sadrži dosta tinjca s primjesama nešto sitnih bijelih zrnaca. Površina joj je svjetlosmeđa, dok joj je presjek siv. Ulomak je mogao pripadati zdjeli bikonična trbuha i zaobljena donjega dijela s dvije ručkice ispod oboda. Egejsko posude rašireno je po cijelom Mediteranu, a proizvodilo se od 60. do 250. godine na području istočnoga Mediterana.⁴⁷

5. Ulomak dna *pietra ollare* iz kvadranta C-17

Promjer dna joj je 9 cm, debljina stijenke na dnu posude je 1,2 cm dok je debljina stijenke posude, koja je imala koničan oblik, 1 cm. Posuda je napravljena od bijelosivoga metamorfnoga kamena. S vanjske strane, pri dnu posude, vide se tragovi obradbe površine nožićem, a s unutrašnje strane niz sitnih paralelnih ureza koji su posljedica dorade na tokarskome stolu. Tipološki pripada formi B, koju karakterizira koničan oblik i ravno dno. Ovaj ulomak može se datirati od 5. do 6. st.⁴⁸

6. Ulomak zdjele afričke radionice iz kvadranta D-13

Crvena glačana afrička keramika je najznačajnija grupa kasnorimskoga finoga posuđa na Mediteranu od 4. st. Ulomak je napravljen od dobro pročišćene gline, s nešto tinjca. Dobro je pečen i u presjeku je narančastocrvene boje dok mu je premaz površine bez sjaja i za nijansu tamniji. S unutrašnje i vanjske strane na površini se vide tragovi uglačavanja. Obod posude je vertikalalan. Prijelaz prema donjem dijelu posude je oštro, gotovo triangularno, naglašen. S

⁴⁵ GROSSO PAGLIERI i PAOLI MAINERI 1986, 255

⁴⁶ LUSARDI SIENA i SANNAZARO 1994, 163-164

⁴⁷ ISTENIČ and SCHNEIDER 2000

⁴⁸ GROSSO PAGLIERI i PAOLI MAINERI 1986, 255; LUSARDI SIENA i SANNAZARO 1994

unutrašnje strane taj je prijelaz naznačen plitkim žlijebom. Donji dio posude teži kalotastu obliku. Zdjela pripada Hayesovoj formi 61, a datira se od 325. do 400/420. godine.⁴⁹

7. Ulomak gnathia posude iz kvadranta C-17

Vanjska strana ulomka je narebrena i crno premazana. Pripada nekoj zatvorenoj posudi, možda oinohoi. Posuda je dobro pečena od pročišćene gline svijetložute boje. 4.-3. st. pr. Kr.

8. Ulomak jezičaste brončanodobne drške iz kvadranta C-17

Površina izvana i iznutra crvenkaste boje. Između siva glina s pokojim dodatkom.

ZAHVALE

Koristimo priliku zahvaliti se o. Slobodanu Štambuku, biskupu hvarskome, koji je pokrenuo inicijativu za pronalaženje crkve i njezinu eventualnu obnovu, te tadašnjem županu splitsko-dalmatinskome Kruni Peronji, koji je osigurao sredstva za iskopavanja. U ime svih članova ekipe, posebnu zahvalnost iskazujemo zapovjedništvu Hrvatske ratne mornarice iz luke Lore u Splitu, koja nam je omogućila prijevoz do Palagruže i nazad. Prilikom plovidbe pružili su nam iznimno gostoprimstvo na brodovima «Cetina» i «Krka». Potpisanima, pak, pričinjava osobito zadovoljstvo zahvaliti se posadi svjetionika: Mariju Martiću, Aleniki Novak i Nikoli Žuveli, te članovima arheološke ekipe koja je radila na ovim iskopavanjima, gdje su uvjeti života i rada posve različiti (i teži) nego na kopnu ili nekom naseljenom otoku. Arheološka ekipa brojala je s potpisanima 11 članova. Sudjelovali su: Tonka Alujević, Rahela Juričević, dr. Joško Božanić, Hrvoje Cokarić, Mario Čorić, Pero Demarija, mr. Stašo Forenbaher, Ante Piteša i Nikša Vujnović. Zahvaljujemo se kolegici Jagodi Mardešić koja nam je pomogla oko identifikacije rimskih pokretnih nalaza, i kolegi Anti Miloševiću koji nam je sugerirao neke izmjene u tekstu.

⁴⁹ HAYES 1972, 100-107

LITERATURA

BOŽANIĆ 1996a

Božanić J., Omnikon Palagruže, u zborniku Palagruža jadranski dragulj, Split-Kaštela 1996, 97-119.

BOŽANIĆ 1996b

Božanić J., Tradicionalna regata gajeta falkuša od Komiže do Palagruže, u zborniku Palagruža jadranski dragulj, Split-Kaštela 1996, 57-77.

BURTON 1879

Burton R.F., A Visit to Lissa and Pelagosa, Journal of the Royal Geographic Society 49, London 1879, 151-190.

DUPLANČIĆ 1996

Duplančić A., Palagruža na starim kartama do sredine 19. stoljeća, u zborniku Palagruža jadranski dragulj, Split-Kaštela 1996, 31-38.

FISKOVIĆ 1980

Fisković I., O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (ur. Ž. Rapanić), Split 1980, 213-256.

FORENBAHER 1999

Forenbaher S., The Earliest Islanders of the Eastern Adriatic, Collegium Anthropologicum 23, Zagreb 1999, 521-530.

FORENBAHER i KAISER 1997

Forenbaher S. i Kaiser T., Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakrenog u brončano doba, Opuscula Archaeologica 21, Zagreb 1997, 15-28.

FORENBAHER i dr. 1994.

Forenbaher S., Gaffney V., Hayes J., Kaiser T., Kirigin B., Leach P., Vujnović N., Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993, A Preliminary Report of the Adriatic Island Project (Contact, Commerce and Colonisation 6000 BC – 600 AD) Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86, Split 1994, 13-52.

FORTIS 1774

Fortis A., Viaggio in Dalmazia II, Venezia 1774.

GROLER von MILDENESEE 1885

Groler von Mildensee M., Topographisch-geologische Schizze der Inselgruppe Pelagosa im Adriatischen Meer, Mitteil. Jahrb. d. k. ungar. geolog. Anst. 7, Budapest 1885, 135-152.

GROSSO PAGLIERI i PAOLI MAINERI 1986

Grosso Paglieri G. i Paoli Maineri M.C., Osservazione sulla pietra ollare trovate ad Albenga, Rivista di studi Liguri 52, Bordighera 1986, 253-268.

HAYES 1972

Hayes J. W., *Late Roman Pottery*, London 1972.

HAYES 1998a

Hayes J. W., *Pottery of the 6th and 7th centuries*, Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II, Vatican-Split 1998, 541-550.

HAYES 1998b

Hayes J. W., Introduction. The study of Roman pottery in the Mediterranean: 23 years after *Late Roman Pottery*. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes, Roma 11-13 maggio 1995, (a cura di Lucia Sagui), Firenze 1998, 9-21.

HORDEN and PURCELL 2000

Horden P. and Purcell N., *The Corrupting Sea*, Oxford 2000.

ISTENIČ and SCHNEIDER 2000

Istenič J. and Schneider G., *Aegean Cooking ware in the Eastern Adriatic*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36, 2000. Abingdon, 341-348.

KIRIGIN 1996

Kirigin B., *Arheološka baština Palagruže*, u zborniku *Palagruža jadranski dragulj*, Split-Kaštela 1996, 19-29.

KIRIGIN 1998

Kirigin B., *Late Roman period on the island of Vis and its archipelago: the archaeological evidence*, Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae III, Vatican-Split 1998, 429-440.

KIRIGIN 2000

Kirigin B., *Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji*, Split-Hvar 2000 (rukopis doktorske disertacije).

KIRIGIN i ČAČE 1998

Kirigin B. i Čače S., *Archaeological Evidence for the Cult of Diomedes in the Adriatic*, *Hesperia* 9, Roma 1998, 63-110.

KLEIBER 1912

Kleiber M., *Eine Osterfahrt nach Pelagosa*, *Mitteilungen des Turistenvereines Adria* 2/1, Wien 1912, 5-11.

KEAY 1984

Keay S. J., *Late Roman Amphorae in the Western Mediteranaen*, BAR IS 196, Oxford 1984.

KOVAČIĆ 1997

Kovačić J., *Palagruža od 12. do 20. stoljeća*, Prilozi povijesti otoka Hvara 10, Hvar 1997, 39- 47.

LEVENTAL 1989

Levental Z., Britanski putnici u našim krajevima od sredine 15. do početka 19. veka, Gornji Milanovac 1989.

LUSARDI SIENA i SANNAZARO 1994

Lusardi Siena S. i Sannazaro M., La pietra ollare, Ad mensam, (S. Lusardi Siena ed.), Udine, 1994, 157-186.

MARDEŠIĆ 1993

Mardešić A. V., Povijesna zrnca o otocima viškog arhipelaga, Vis-Komiža 1993.

MARDEŠIĆ 1996

Mardešić A. V., Monaške zajednice na Palagruži, u zborniku Palagruža jadranski dragulj, Split-Kaštela 1996, 45-49.

MARCHESETTI 1876

Marchesetti C. de, Descrizione dell'isola di Pelagosa, Bollettino della Società Adriatica di scienze naturali 2, Trieste 1876, 283-306.

PETRIĆ 1975

Petrić N., Palagruža (Pelagosa) - arheološki most Jadrana, Arheološki pregled 17, Beograd 1975, 171-173.

OREB 1993-4

Oreb M., Papa Aleksandar III. na Visu, Adrias 4-5, Split 1993-1994, 81-120.

OSTOJIĆ 1964

Ostojić I., Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964.

RILEY 1979

Riley A. J., The Coarse Pottery from Berenice, u: Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) II, Tripoli 1979, 91-449.

RUBIĆ 1929

Rubić I., Palagruža, Jadranska straža (god. VII) 4 i 5, Split 1929, 103-105, 129-132.

RUBIĆ 1952

Rubić I., Naši otoci na Jadranu, Split, 1952.

VISKOVIĆ 1996

Visković B., Palagruža u borbi za prevlast na Jadranu (19. i 20. st.), u zborniku Palagruža jadranski dragulj, Split-Kaštela 1996, 51-56.

PALAGRUŽA – CHURCH OF ST. MICHAEL
REPORT FROM RESCUE EXCAVATIONS IN 1996

(S u m m a r y)

In the first part of the article deals with a review of earlier works considering the church of St. Michael.

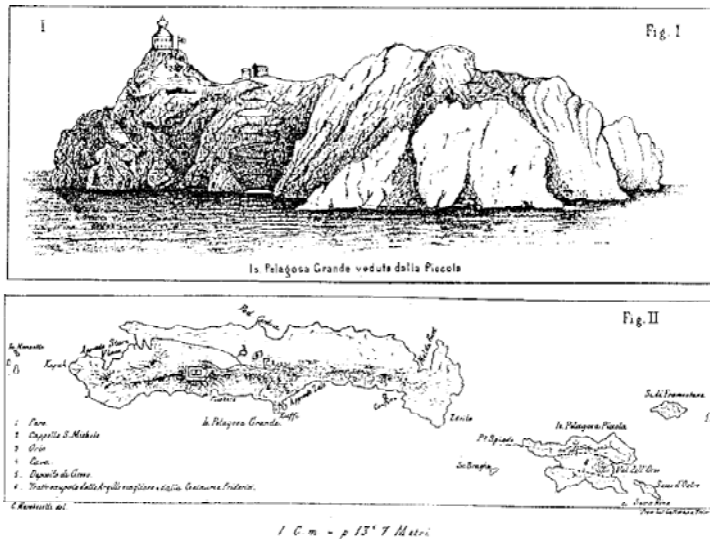
The excavations have shown that the remains of the church which could be dated to mid 18th century. Only the foundations have been recovered which are very damaged. These remains do not rest on earlier structures but on bedrock. Small number of artefacts that have been discovered come from mixed layers, which indicate that they are of recent date. Not a single layer is a closed deposit. The layers are formed of mixed rubble and soil. The number of pottery artefacts are: prehistoric (8 shards), Hellenistic (1 shard), Early and Late Roman (63 shards), Late Medieval and Modern (12 shards). Among these most belong to Late Roman period, mainly amphora body shards. These Late Roman shards do not indicate an existence of a sacral building, but may indicate an existence of a civil or a military building, or perhaps a lighthouse.

It is most probable that before the building of the church and the pavement for collecting rainwater, a Late Roman building existed at Salamandrija that was damaged by the pavement and the courtyard of the church.

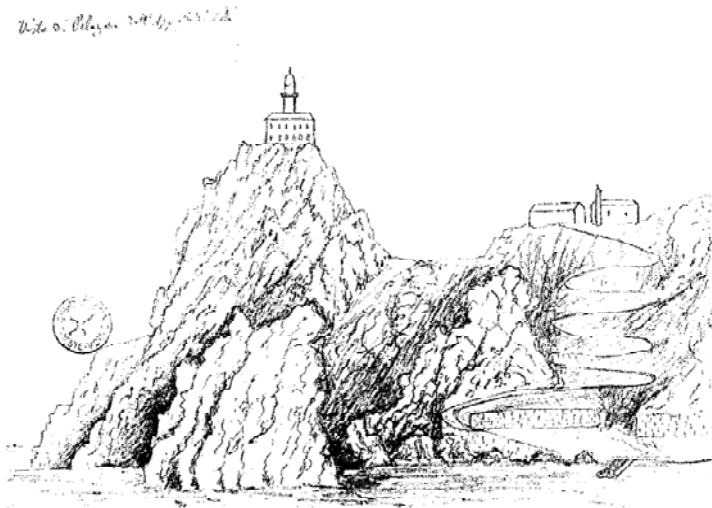
Based on the visible remains and the photograph from 1912, and having in mind that Palagruža is a small and distant island, the church is monumental and expresses the needs of the fisherman from Komiža for such a building which was not easy to built and was an expensive venture. In the 16th century and later on, in summer months up to 500 fisherman from Komiža were fishing around Palagruža. The church was destroyed in the First World War by the Austrian naval artillery and was never again rebuilt, although the fisherman from Komiža continued to fish here.

Sl. 1. Arheološki nalazi koje je objavio Marchesetti (1876, T. II).
 Fig. 1. Archaeological finds published by Marchesetti (1876, T. II).

Sl. 2. Crtež južnog dijela Velo Palagruže i tlocrt Velo i Mole Palagruže s glavnim nalazima i toponimima (Marchesetti 1876, T. I).
 Fig. 2. Drawing of the south side of Velo Palagruža and plan of Velo and Molo Palagruža with main sites and toponyms (Marchesetti 1876, T.I).

Sl. 3. Neobjavljeni crtež Marchesettija koji se čuva u Arhivu u Trstu.
 Fig. 3. Unpublished drawing of Marchesetti from the Archive at Trieste.

Sl. 4. Austrijski katastarski plan središnjeg dijela Velo Palagruže.
 Fig. 4. Austrian cadastral plan of the central area of Velo Palagruža.

Sl. 5. Fotografija crkve Sv. Mihovila koju je objavio Kleiber (1912, 8).
 Fig. 5. Photo of St. Michael's church published by Kleiber (1912, 8).

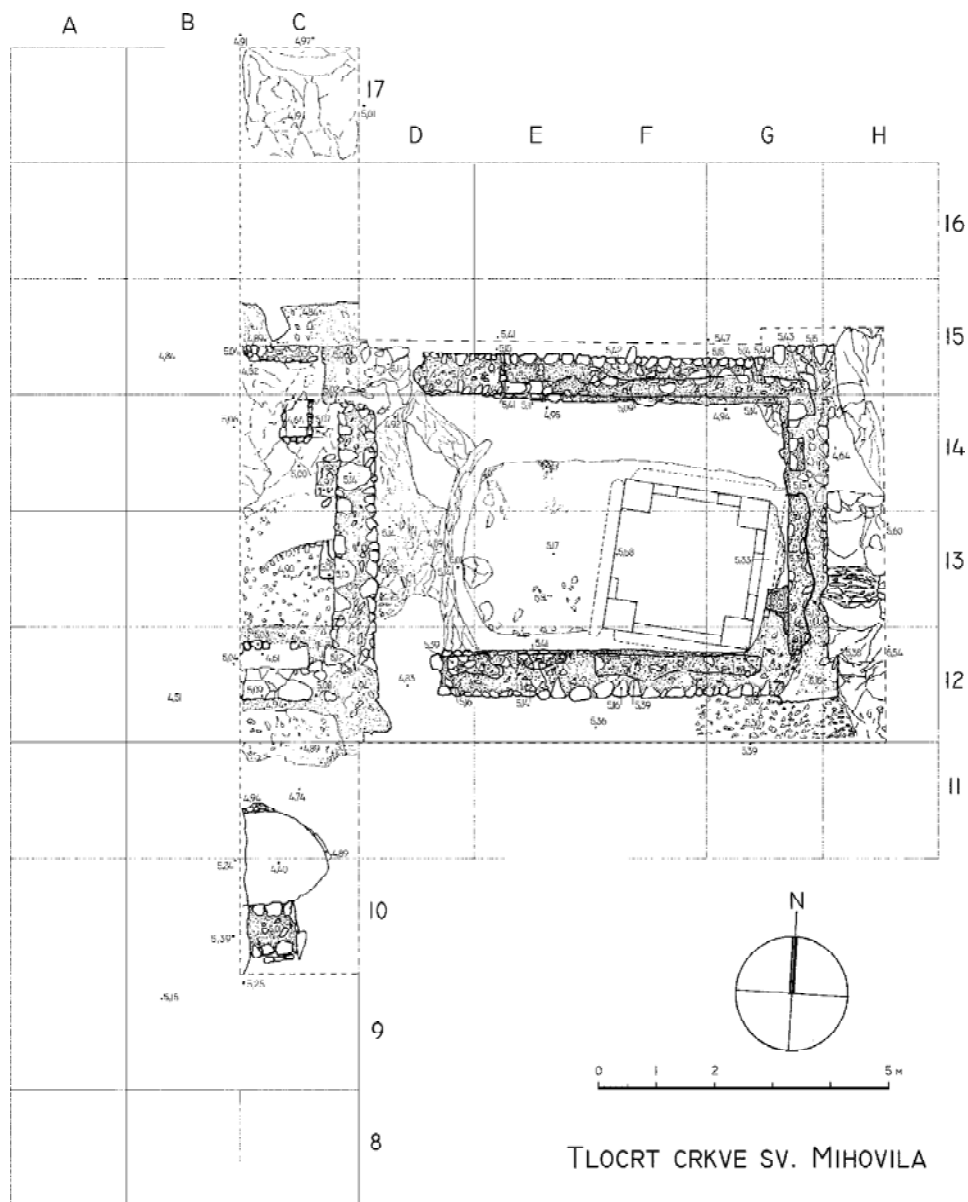
Sl. 6. Pogled na Salamandriju sa svjetionika. Gravira koju je objavio M. Groler von Mildenesee (1885).

Fig. 6. View from the lighthouse on Salamandrija. Engraving published by M. Groler von Mildenesee (1885).

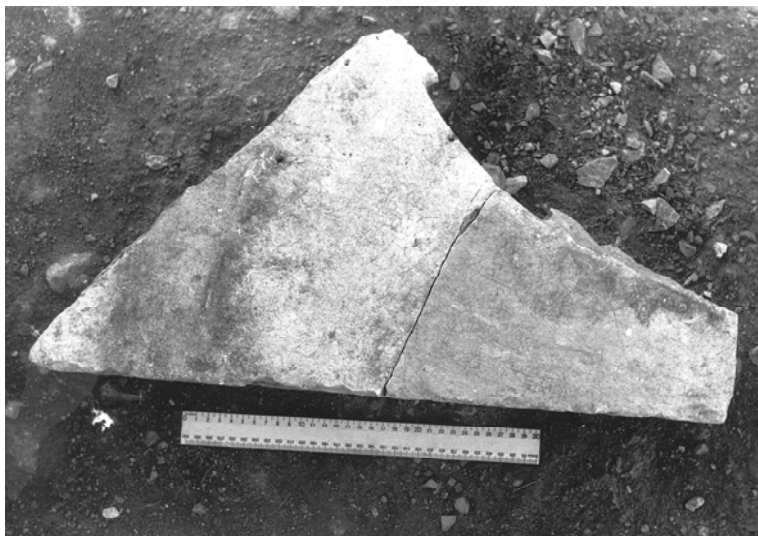

Sl. 7. Austrijska razglednica s pogledom na Salamandriju. Vlasništvo Borisa Nejasmića iz Splita.

Fig. 7. Austrian postcard with a view on Salamandrija. Property of Boris Nejasmić from Split.

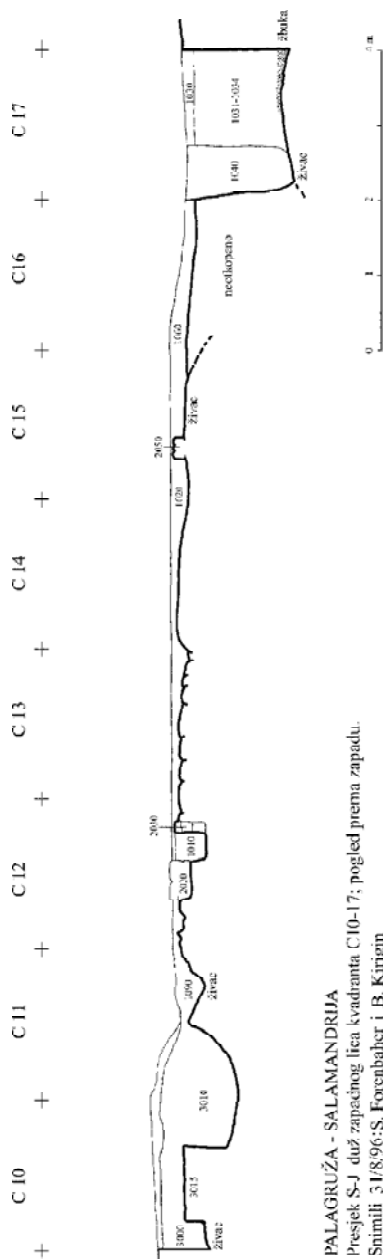
Sl. 8. Tlocrt crkve Sv. Mihovila i istraženi prostor. Izradio Mario Čorić.
 Fig. 8. Plan of the church with excavated area by Mario Čorić.

*Sl. 9. Dekorativni element sa crkve (tranzena?).
Fig. 9. Decorated part of the church's window (?).*

*Sl. 10. Crijep s brojevima.
Fig. 10. Brick with numbers.*

Sl. 11. Zapadni profil kvadranta C10-17. Izradili S. Forenbaher i B. Kirigin.
 Fig. 11. West section of C10-17 squares. Drawn by S. Forenbaher and B. Kirigin.

PALAGRUŽA - SALAMANDRIJA

Sl. 12. Tlocrt Salamandrije. I - talijanski vojni objekt, II - pločnici za sakupljanje kišnice, III - ogradeni vrtovi. Izradio Mario Čorić.

Fig. 12. Ground plan of Salamandrija I - Italian military building, II - paviments for collecting rain water, III - enclosed gardens. Drawn by Mario Čorić.

Sl. 13. Unutarnji dio sjeveroistočnoga ugla crkve s ostacima žbuke.

Fig. 13. Interior part of the northeast angle of the church with remains of mortar.

Sl. 14. Sjeveroistočni ugao crkve.

Fig. 14. Northeast angle of the church.

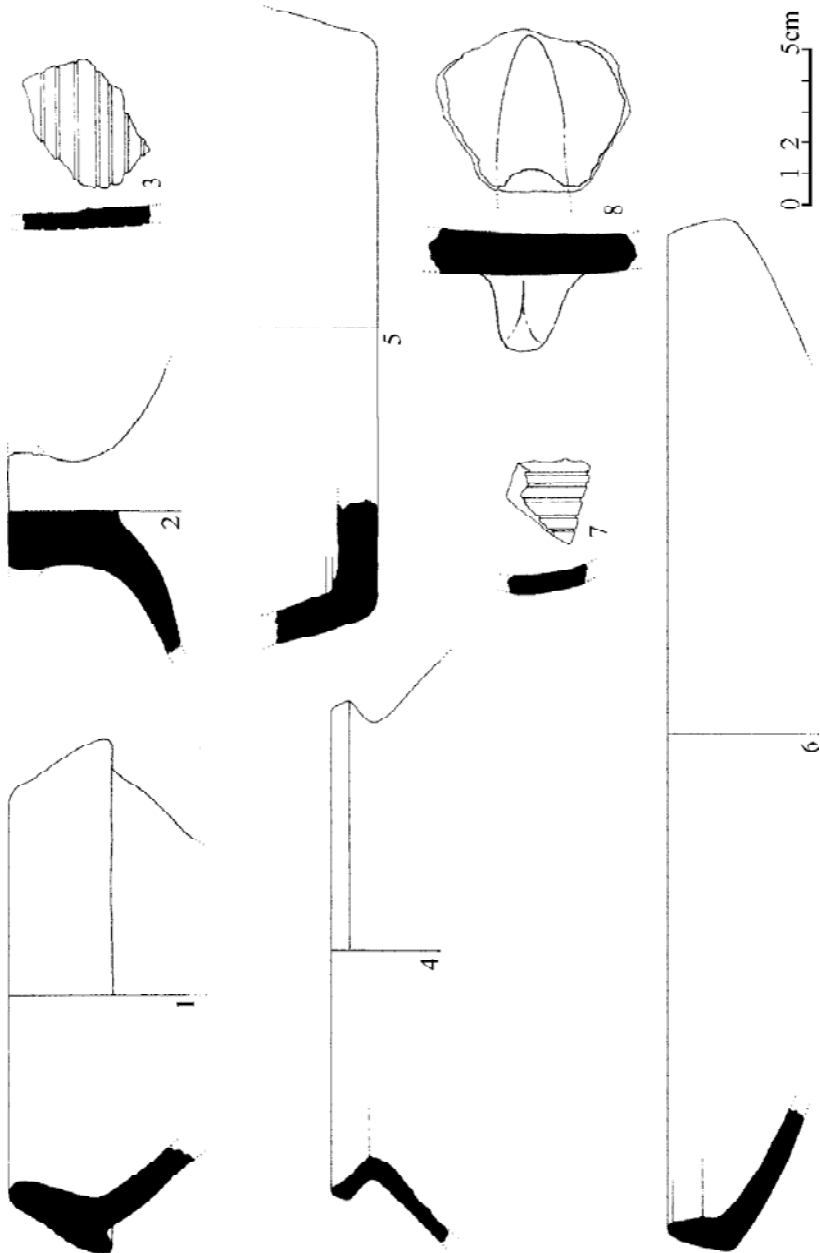
Sl. 15. Zapadni zid crkve i dio predvorja.

Fig. 15. West wall of the church and part of the courtyard.

Sl. 16. Južni zid crkve i talijanski vojni objekt.

Fig. 16. South wall of the church and Italian military building.

Sl. 17. Crteži nalaza.
 Fig. 17. Drawings of artefacts.